

ADOLESCENTEN, 15 JAAR LATER: EEN ONDERZOEK NAAR DE RELATIE TUSSEN SEKSUELE NORMEN EN GEDRAG EN DE PSYCHO-SOCIALE ONTWIKKELING TIJDENS DE VOLWASSENHEID^o

Leni Verhofstadt-Denève¹ en Mark Schittekatte²

Uit jeugdonderzoekingen blijkt dat jongeren op gebied van seksualiteit vrijere normen hantieren en ook meer ervaring hebben dan enkele decennia geleden. Via een follow-up onderzoek bij meer dan 600 adolescenten werd vastgesteld dat jongeren die tijdens hun adolescentie een permissieve houding aannamen, 8 jaar later tijdens de jonge volwassenheid meer kans hadden tot negatieve zelfbeoordelingen op psycho-sociaal gebied dan jongeren die er in hun adolescentiefase striktere normen op nahielden en ook minder ervaring hadden. In dit artikel wordt de vraag gesteld of deze negatieve signaalwaarde al dan niet persisteert tot in de volwassenheid (15 jaar na de adolescentie). Dit blijkt zeer duidelijk het geval maar enkel voor vrouwen die vroeg de school verlieten. We interpreteren de resultaten vanuit een psycho-sociaal en cultureel-maatschappelijk kader.

Situering van het onderzoek en probleemstelling

Niemand zal ontkennen dat de adolescentiefase een zeer boeiende, creatieve periode is gekenmerkt door nieuwe mogelijkheden en ervaringen op sociaal, emotioneel, moreel en cognitief gebied. De kans is groot dat specifieke ervaringen, situationele omstandigheden, persoonskenmerken en attitudes in deze gevoelige levensfase beslissend zullen zijn voor verdere ontwikkelingen o.m. op psycho-sociaal gebied. Steeds meer verdedigen zelfs psychoanalytisch gerichte auteurs zoals Blos (1979) en Graafsma (1982) deze opvatting. Naast de eerste vijf levensjaren wordt ook door hen het decisief belang van de adolescentiefase voor de verdere ontwikkeling erkend.

Dit artikel rapporteert de resultaten van een uitgebreid follow-up onderzoek, waarin dezelfde personen over een periode van 15 jaar (1979-1994) werden gevolgd; meer bepaald vanaf hun adolescentie tot in hun volwassenheid.

De belangrijkste bedoeling was om verbanden te ontdekken tussen levensfasen. Met andere woorden: zijn er bepaalde signalen (of zgn. "predictoren") in de adolescentiefase die ons informatie kunnen geven over mogelijke psycho-sociale ontwikkelingen tijdens volgende

¹ Prof. Dr. L. Verhofstadt-Denève is Gewoon Hoogleraar in de Theoretische en Klinische Ontwikkelingspsychologie en voorzitter van de Vakgroep Ontwikkelings- en Persoonlijkheidspsychologie, Universiteit Gent, H. Dunantilaan 2, B-9000 Gent, België.

² Dr. M. Schittekatte is doctor-assistent aan de vakgroep Experimentele Psychologie, Universiteit Gent. Met dank aan Ilse Kerrinckx en Manfred Van Dulmen voor de hulp bij afname en verwerking van de gegevens.

^o Geaccepteerd voor publicatie 14 mei 1997.

levensfasen? Blijven deze signalen van kracht, verdwijnen ze, of worden ze vervangen door nieuwe naarmate de ontwikkeling vordert? Dergelijke informatie kan - mits uiterst voorzichtige interpretatie en genuanceerde toepassing - nuttig zijn voor ontwikkelingspsychologische, klinische en pedagogische doeleinden.

Zo werden bijvoorbeeld duidelijke verbanden gevonden tussen seksueel permissief gedrag tijdens de adolescentie en meer kans op psycho-sociale problemen tijdens de jonge volwassenheid, 8 jaar later (Verhofstadt-Denève en Schittekatte, 1992). Geldt dit verband ook nog tot in de volwassenheidsfase (15 jaar later)?

Belangrijk hierbij is dat de termen 'predictor' of 'signaal' binnen het kader van dit onderzoek nooit in de strikt causale betekenis van het woord worden gebruikt, maar eerder als een voorzichtige indicator van ontwikkelingen die iets meer kans hebben later voor te komen.

Proefgroep en methode

Steekproef

In de eerste onderzoeksfase werden 820 jongens en meisjes van 15/16 en 18/19 jaar aan huis bevestigd. Ook werd onderscheid gemaakt tussen werkende en studerende jongeren (zie Tabel 1). Het betrof hier een representatieve steekproef voor de provincie Oost-Vlaanderen (België).

In de tweede fase, acht jaar later, konden 604 jongeren opnieuw worden gecontacteerd, dit is 74 % van de oorspronkelijke proefgroep. De jongsten en oudsten waren dus in deze tweede fase respectievelijk 23 en 27 jaar.

In de derde fase, 15 jaar later, konden 536 (of 65%) personen opnieuw worden bevestigd.

Tabel 1. Aantal individuen in de eerste, tweede en derde fase van de studie

Geslacht en leeftijd (1e fase)	Werkend als adolescent			Studerend als adolescent			Totaal		
	1e fase N %	2e fase N %	3e fase N %	1e fase N %	2e fase N %	3e fase N %	1e fase N %	2e fase N %	3e fase N %
Meisjes 15/16 jaar	62 (100)	38 (63)	31 (50)	148 (100)	123 (83)	113 (76)	210 (100)	161 (77)	144 (68)
18/19 jaar	114 (100)	71 (62)	63 (55)	90 (100)	64 (71)	62 (68)	204 (100)	135 (66)	125 (61)
Jongens 15 jaar	78 (100)	46 (59)	34 (43)	123 (100)	107 (87)	99 (80)	201 (100)	153 (76)	133 (66)
18/19 jaar	98 (100)	75 (77)	58 (59)	107 (100)	80 (75)	66 (61)	205 (100)	155 (76)	124 (60)
Totaal	352 (100)	230 (65)	186 (52)	468 (100)	374 (80)	340 (72)	820 (100)	604 (74)	536 (65)

Alle deelnemers bevinden zich in de derde fase - althans volgens het gangbare leeftijds-criterium - in de volwassenheidsfase: de jongsten zijn 30, de oudsten 34 jaar.

We controleerden of door het ontbreken van sommige subjecten in de tweede en derde fase de resultaten niet zouden worden vertekend. Hiervoor werd voor elke onderzoeksfase de spreiding vergeleken van een zo groot mogelijk aantal kenmerken (namelijk 27 variabelen).

In verhouding werden in de tweede fase en derde fase wel iets meer studerenden dan werkenden opnieuw in het onderzoek betrokken, maar voor alle andere variabelen bleken de verschillen niet significant. Dit vermindert zeer gevoelig de kans dat de uitval van proefpersonen in de tweede en de derde fase de resultaten grondig zou vertekenen. In de bespreking van de resultaten moet met deze grotere uitval van de werkenden rekening gehouden worden.

Enquête en interview

In elke fase werd gewerkt met de *enquêtemethode* in de vorm van gesloten, meerkeuze-semi-gestructureerde en open vragen. De subjecten werden individueel aan huis bezocht. Over de drie fasen heen werden meer dan vijfhonderd studenten getraind (via video, proef-enquête, rollenspel) in het afnemen van deze enquêtes.

Bovendien werd (naast de enquête) in de tweede onderzoeksfase tevens een *kort interview* afgenomen met de volgende hoofdvragen: 'Kunt u een gewone weekdag beschrijven? Wat gebeurt er meestal op een gewone dag?' 'Wat gebeurt er op een vrije zaterdag of zondag?'

Een dergelijke bespreking van het dagverloop bleek een uitstekende techniek om de proefpersoon in de gelegenheid te stellen om op een vrij spontane wijze relevante informatie aan te brengen. De indirecte aard van de vragen kwam bovendien de relatie interviewer-geïnterviewde ten goede.

Na het interview werd de verkregen informatie onmiddellijk gestructureerd vastgelegd op een evaluatieformulier in een aantal rubrieken (werksituatie, partnerrelatie, kinderen, vrije tijd, etc.). De informatie die op basis van deze gegevens werd verkregen, vormde een rijke aanvulling op de enquêtegegevens.

Psycho-sociale ontwikkeling in de follow-up fasen: omschrijving en evaluatie-criteria

Indien we op zoek gaan naar verbanden tussen kenmerken van de adolescentiefase en de aard van de psycho-sociale ontwikkeling in de daarop volgende fasen, is het vanzelfsprekend essentieel om te bepalen op welke criteria we de psycho-sociale ontwikkeling van de proefpersonen in de follow-up fasen zullen vergelijken.

Een nauwkeurige bepaling van wat onder "gunstige" of "ongunstige" psycho-sociale ontwikkeling kan worden verstaan is hier geenszins aan de orde. Veel zal uiteraard afhangen van de subjectieve beleving van de persoon tegenover de eigen situatie, onafhankelijk of deze situatie, sociaal-maatschappelijk gezien, positief of negatief wordt gewaardeerd. Deze persoonlijke beoordelingen zullen wij hier dan ook beslissend laten doorwegen.

Zo poogden wij na te gaan hoe de subjecten zelf hun eigen psycho-sociale situatie beoordelen. Meer bepaald werd er nagegaan hoe zij de volgende fundamentele levens-gebieden ervaren en evalueren: (1) de relatie tot hun ouders, (2) de relatie tot de partner, (3) de relatie tot hun kinderen, (4) de relatie tot eventuele vrienden, (5) hun werk en financiële situatie, (6) hun vrije tijds- en andere activiteiten, (7) hun levensomstandigheden en levensvoldoening, (8) hun eigen karakter, uiterlijk, gezondheid, enz. (of hun persoonlijke zelf-evaluatie), (9) hun actuele situatie in het algemeen, (10) en tenslotte, hoe evalueren ze zichzelf betreffende mogelijke risico-situaties zoals: zelfmoordpogingen, angstaanvallen, zware breuk met de ouders, zware financiële en werkproblemen, enz.

Elke factor bestaat uit verscheidene deelaspecten geoperationaliseerd in items uit de vragenlijst, meestal in de vorm van uitspraken die op een vijf-puntenschaal kunnen aanvaard of verworpen worden. Zo konden bijvoorbeeld voor punt (8) de volgende uitspraken beoordeeld worden op een vijf-puntenschaal gaande van 'helemaal waar' tot 'helemaal niet waar': (1) Ik voel me gezond, (2) Ik ben tevreden over mijn uiterlijk, (3) Ik ben tevreden over mijn karakter, (4) Ik vind globaal gezien mijn leven tot hiertoe geslaagd en (5) Ik voel mij tevreden met mijn huidige levensstandaard.

Voor de tien evaluatie-criteria, geldt dat elke positieve beoordeling van de thema's (en dus ook een verwerping van de thema's aansluitend bij rubriek 10) een gunstige score oplevert voor de evaluatie van de psycho-sociale ontwikkeling tijdens de volwassenheidsfase.

Wij herhalen dat deze beoordelingen en evaluaties, percepties van proefpersonen van hun eigen psycho-sociale situatie betreft; het betreft geen externe evaluaties. In de hierna weergegeven analyse werd de externe informatie bekomen op grond van de beknopte interviews niet in aanmerking genomen.

Resultaten

In de onderstaande tekst worden de belangrijkste resultaten zo synthetisch mogelijk weergegeven. (zie voor meer informatie en tabellen Verhofstadt-Denève & Schittekatte, 1996).

Centraal in dit artikel is de vraag naar het verband tussen enerzijds de aard van de seksuele normen en gedragingen tijdens de adolescentie en anderzijds zelfbeoordelingen op de hoger beschreven tien psycho-sociale dimensies tijdens de jonge volwassenheid (tweede fase) en volwassenheid (derde fase).

Vooreerst geven we een aantal kenmerken van seksuele permissiviteit en ervaring tijdens de adolescentie, daarna wordt het verband toegelicht met zelfbeoordelingen van psycho-sociale kenmerken tijdens de jonge volwassenheid en volwassenheid.

Seksuele permissiviteit en ervaring tijdens de adolescentie

Op grond van voorproeven werd verondersteld dat de seksuele normen en gedragingen van jongeren zeer kunnen verschillen naar gelang van de aard van de partnerrelatie. Daarom werd - analoog met de "Premarital Sexual Permissiveness Scale" van Reiss (1964a en b) - onderscheid gemaakt tussen verschillende vormen van intimiteit (kussen, intiem vrijen, coïtus) en verschillende vormen van partnerrelaties die een bepaalde graad van stabiliteit en affectieve binding kunnen weerspiegelen, namelijk een toevallige partner, de meer stabiele liefjesrelatie, en de verloofde als meest stabiele verhouding.

Aan de jongeren werd gevraagd, welke vorm van intimiteit zij geoorloofd achtten en welke vormen bij hen ook reeds effectief voorkwamen binnen de onderscheiden partnerrelaties. Wij beperken ons hier tot een samenvatting van de belangrijkste resultaten.

* Seksuele permissiviteit tijdens de adolescentie

Op de algemene permissiviteitsvraag "Vind je geslachtsgemeenschap toegelaten voor het huwelijk?" antwoordden 74 % van de ondervraagde adolescenten (anno 1979) bevestigend. Dit was méér het geval bij jongens (77 %) dan bij meisjes (72 %); méér bij werkenden (82 %) dan bij studerende(n) (70 %).

* Seksuele ervaring tijdens de adolescentie

Op de algemene vraag naar de ervaring: "Heb je reeds geslachtsgemeenschap gehad?" liggen de ja-percentages, zoals verwacht, heel wat lager nl. 28 % (in 1979); het huidige percentage voor dezelfde leeftijdsgroep is 49%; zie ook Van Hove et al., 1989; Vogels & Van der Vliet, 1990).

* Aard van de partner relatie tijdens de adolescentie

Zoals verwacht bleek de aard van de partnerrelatie een beslissende factor zowel voor normen als gedrag. Duidelijk geldt de algemene regel: hoe minder stabiel of affectief, hoe gereserveerder (Verhofstadt-Denève, 1984, 1991; zie ook Geeraert, 1977, 1987).

* Coïtus en seksuele intimiteit tijdens de adolescentie

De resultaten tonen aan dat adolescenten een zeer scherp onderscheid maken tussen coïtus en intiem vrijen zonder seksuele gemeenschap. Het is duidelijk dat de meeste adolescenten (in 1979) coïtus associëren met de verloofden-relatie, en intiem vrijen (zonder coïtus) met de minder stabiele liefjes-relatie.

Seksualiteit tijdens de adolescentie, en zelf-beoordelingen tijdens de volwassenheidsfasen

De centrale onderzoeksvraag kan als volgt geformuleerd worden: bestaat er enige relatie tussen, enerzijds de graad van tolerantie rond seksualiteit en seksuele ervaring tijdens de adolescentie, en anderzijds zelfevaluaties betreffende psycho-sociale ontwikkelingen tijdens de jongvolwassenheids-fase en de latere volwassenheid (zie voor deze tweede fase ook Verhofstadt-Denève, 1991; Verhofstadt-Denève et al., 1990, 1992, 1993)?

* Seksuele permissiviteit van adolescenten, en zelf-beoordelingen tijdens hun volwassenheid

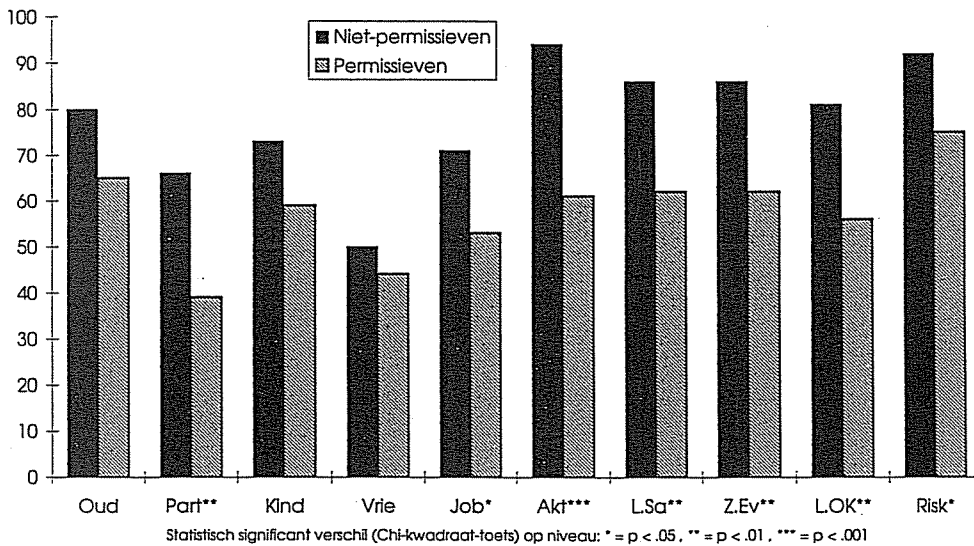
De algemene vraag naar permissiviteit ten aanzien van premaritale seksualiteit, gaf het volgende resultaat: **adolescenten** die "neen" antwoordden op de vraag "Vind je geslachtsgemeenschap toegelaten vóór het huwelijk?", behoren, acht jaar later, meer tot de groep van **jongvolwassenen** die een positieve evaluatie gaven van hun eigen situatie betreffende de psycho-sociale gebieden die wij bestudeerden.

Zeer belangrijk is nu de vraag of deze resultaten blijven gelden voor de **volwassenheids-fase** en dit is inderdaad het geval. Voor alle tien gebieden blijkt een gereserveerde houding tegenover pre-maritale coïtus tijdens de adolescentie een gunstig signaal voor de psycho-sociale ontwikkeling tijdens de volwassenheid 15 jaar later. Hierbij zijn er voor de totale groep op de tien evaluatie-criteria zes significante verschillen tussen de permissieven en niet permissieven. Uit de analyse van de subgroepen blijkt echter dat deze resultaten wel gelden voor beide seksen binnen de werkende groep (zie Figuur 1), maar veel minder voor de studerende (zie Figuur 2 en zowel geldend voor jongens als meisjes).

* Seksuele ervaring van adolescenten, en zelf-beoordelingen tijdens hun volwassenheid

Nog duidelijker zijn de bevindingen in relatie tot de analoge ervaringsvraag. De 72% jongeren die geen coïtus ervaring tijdens de **adolescentie** rapporteerden, behoorden meer tot de groep van **jongvolwassenen** die een positieve beoordeling gaven van hun psycho-sociale situatie, acht jaar later. Dit resultaat geldt voor alle subgroepen, maar is meer uitgesproken bij meisjes.

Figuur 1. Permissiviteit (in de adolescentie) t.a.v. premaritale coïtus in relatie tot zelf-evaluaties van psycho-sociale situaties in de volwassenheid (subgroep werkenden)

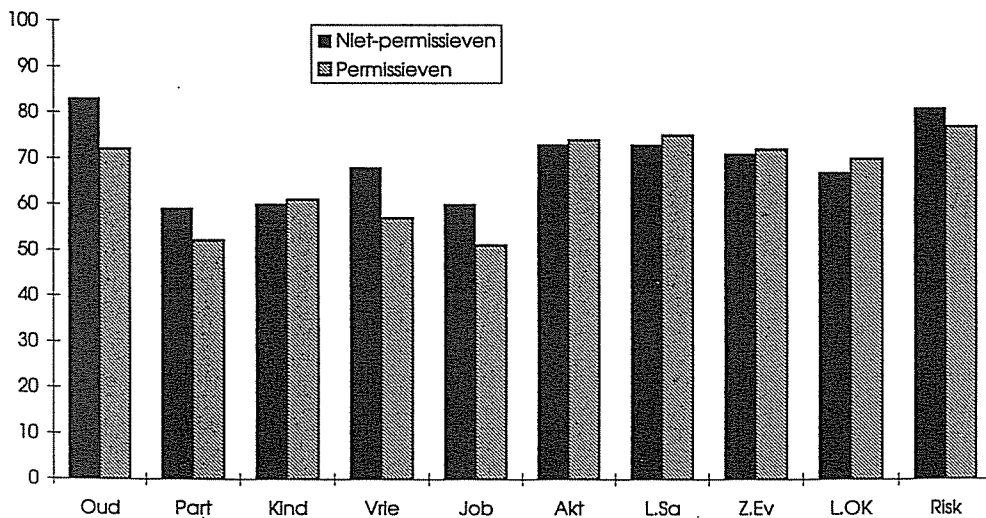

Oud = relatie tot de ouders
 Part = relatie tot de partner
 Kind = relatie tot de kinderen
 Vrie = relatie tot de vrienden

Job = werk en financiële situatie
 Akt = de vrijetijds- en andere activiteiten
 L.Sa = levensvoldoening

Z.Ev = zelfevaluatie
 LOK = actuele algemene situatie
 Risk = risico-situaties

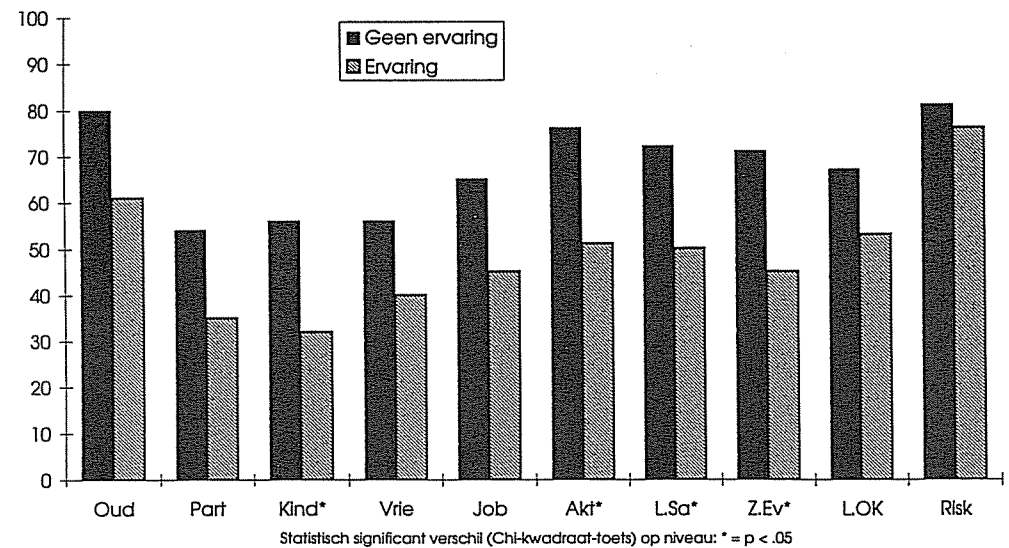
Figuur 2. Permissiviteit (in de adolescentie) t.a.v. premaritale coïtus in relatie tot zelf-evaluaties van psycho-sociale situaties in de volwassenheid (subgroep studerenden)

Tijdens de **volwassenheidsfase** blijft de negatieve prognose van seksuele ervaring tijdens de adolescentie gelden voor de totale groep. Analyses van subgroepen brachten aan het licht dat dit negatief signaal enkel blijft bestaan voor de werkende meisjes en niet voor de totale groep van jongens en studerende meisjes.

Uit de resultaten van de tweede fase bleek reeds enigszins het sekseverschil ten nadele van de ervaren meisjes. Dit sekseverschil lijkt nu in de volwassenheid nog verscherpt tot uitdrukking te komen weliswaar enkel binnen de groep meisjes die de school verlieten rond de leeftijd van zestien jaar (zie Figuur 3 en 4).

Figuur 3. Ervaring met premaritale coïtus (als adolescent) in relatie tot zelf-evaluaties van psycho-sociale situaties in de volwassenheid (subgroep werkende meisjes)

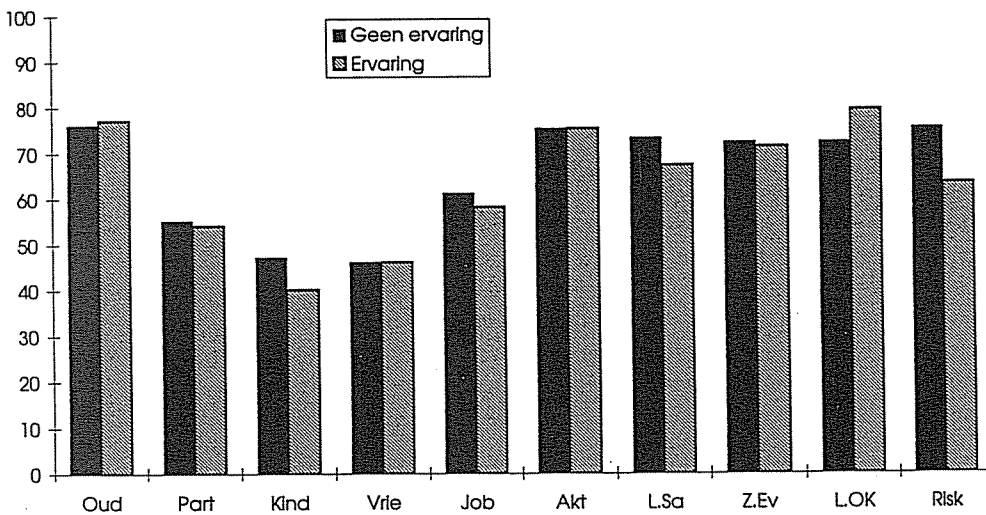
Geïntrigeerd door dit resultaat, werd binnen de werkende meisjesgroep verder gezocht naar mogelijke verbanden met andere factoren.

Positieve factoren waarvan men zou vermoeden dat zij het negatieve ervaringssignaal zouden kunnen milderden (zoals bvb. een positieve ouderrelatie, positieve zelfevaluatie, of aanvaarden van de seksuele identiteit) leverden niets op.

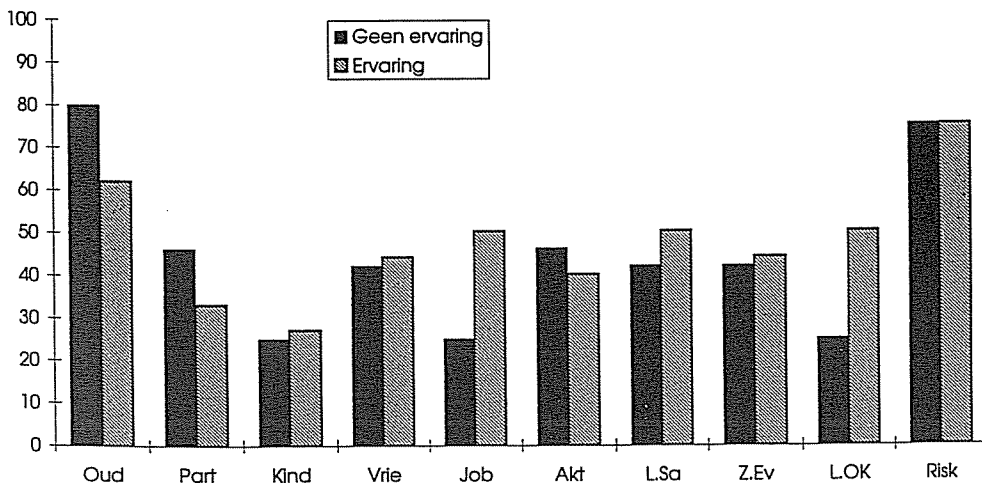
Merkwaardige resultaten kwamen hier echter uit een totaal onverwachte hoek. Zo blijkt namelijk dat voor de subgroep seksueel ervaren werkende meisjes die tijdens hun adolescentie hun seksuele identiteit niet aanvaardden¹ (zie Figuur 5), of verklaarden "conflicten te hebben met hun ouders", het overwicht op alle negatieve psycho-sociale zelfevaluaties tijdens de volwassenheid verdwijnt, in vergelijking met hun niet-ervaren collega's. Onder deze voorwaarden lijkt, binnen deze groep, seksuele ervaring dus geen negatief signaal meer.

¹ Dit wil zeggen meisjes die op de vraag "Heb je er ooit aan gedacht dat je liever een jongen zou willen zijn?" ja antwoordden.

Figuur 4. Ervaring met premaritale coïtus (als adolescent) in relatie tot zelf-evaluaties van psycho-sociale situaties in de volwassenheid (subgroep studerende meisjes)

Figuur 5. Ervaring met premaritale coïtus (als adolescent) in relatie tot zelf-evaluaties van psycho-sociale situaties in de volwassenheid (subgroep werkende meisjes, die hun seksuele identiteit niet aanvaardden)

Volledig in tegenstelling met wat men zou kunnen verwachten scoren anderzijds de seksueel ervaren werkende meisjes die hun seksuele identiteit wel aanvaardden, of die verklaarden "geen conflicten te hebben met hun ouders" respectievelijk voor acht en vijf van de tien psycho-sociale zelfbeoordelingen significant negatiever dan de niet-ervarenen.

Opmerkelijk is ook dat het vermelden tijdens de adolescentiefase van conflicten met de ouders, niet alleen binnen de groep werkende meisjes het negatief ervaringssignaal schijnt te mildereren, maar ook voor de groep studerende meisjes. Binnen deze groep levert de combinatie tussen seksuele ervaring en conflicten met de ouders tijdens de adolescentie, negen positieve verschillen op (waarvan drie significant) in vergelijking met de niet-ervaren meisjes die dus hier, tegen de algemene trend in, negatiever scoren!

Dergelijke resultaten werden bij de jongens (zowel werkende als studerende) niet gevonden. Voor hen lijkt het samengaan van pre-maritale seksuele ervaring enerzijds en het al dan niet hebben van conflicten met de ouders of aanvaarden van de seksuele identiteit anderzijds, geenszins in verband te staan met latere psycho-sociale zelf-beoordelingen.

Met andere woorden, seksuele ervaring tijdens de adolescentie lijkt bij werkende meisjes in verband te staan met meer kans op psycho-sociale problemen tijdens de volwassenheid. Deze kans verkleint gevoelig binnen de subgroep die tijdens de adolescentie de seksuele identiteit niet aanvaardt of die conflicten vermeldt met de ouders. Bij studerende meisjes geeft het vermelden van ouderconflicten zelfs een volledige omkering van de gangbare trend: het negatief ervaringssignaal verdwijnt niet alleen, maar de ervarenen scoren op diverse psycho-sociale gebieden zelfs beter dan de niet-ervaren meisjes! Een dergelijk verband tussen ouderconflict of seksuele identiteit enerzijds en seksuele ervaring anderzijds wordt bij jongens niet gevonden. De resultaten suggereren immers dat bij jongens seksuele ervaring tijdens de adolescentie, nooit opduikt als negatief signaal voor latere psycho-sociale ontwikkelingen.

* Aard van de partnerrelatie bij adolescenten, en zelf-beoordelingen tijdens hun volwassenheid

In de **eerste fase** van ons onderzoek konden wij vaststellen dat de meeste adolescenten veel belang hechten aan de sterkte van de relatie als conditie voor ervaring met coïtus.

De resultaten van de **tweede fase** tonen aan dat inderdaad van geen systematisch "negatieve signaal" sprake is als de adolescent ervaring met coïtus heeft, in wat hij of zij beschrijft als een stabiele relatie (de "verloofde-relatie").

Gelijksoortige resultaten vonden we in de **derde fase** maar eens te meer laat hier ook het sekseverschil zich duidelijk gelden. Voor seksueel ervaren jongens, geen enkel probleem. Bij de meisjes echter blijven, zelfs in geval van ervaring in een stabiele relatie, op vier van de tien gebieden het negatieve follow-up-resultaat bestaan. Eens te meer geldt dit negatief resultaat veel duidelijker voor de subgroep vrouwen die op jonge leeftijd hun studies staakten. Zeer waarschijnlijk heeft dit mede te maken met het feit dat adolescente meisjes, wellicht gemakkelijker dan jongens, een relatie met coïtale ervaring als stabiel karakteriseren. Er waren trouwens in de eerste fase ook heel wat meer meisjes dan jongens die opgaven dat ze "verloofd" waren (resp. 29% tegenover 15 %).

* Coïtus versus seksuele intimiteit bij adolescenten, en zelf-beoordelingen tijdens hun volwassenheid

Uit de **eerste fase** was gebleken dat adolescenten een scherp onderscheid maken tussen coïtus en intiem vrijen.

In de **twee follow-up fasen** wordt gesuggereerd dat de mogelijkheid om zo een onderscheid te maken tijdens de adolescentie met bijhorend gedrag, een belangrijk signaal kan zijn voor latere psycho-sociale zelf-evaluaties.

Het is echter opmerkelijk, betreffende de **derde fase**, dat deze resultaten weer niet gelden voor de jongens. Bij hen blijkt coïtale ervaring met het liefje helemaal geen negatief signaal meer voor de psycho-sociale ontwikkeling in de volwassenheid. Op vier van de tien gebieden scoren de ervarenen zelfs beter, maar de verschillen met de groep jongens die vermeldden de grens te leggen tussen seksuele intimiteit en coïtus, zijn hier wel nergens significant.

Een vergelijking tussen de werkende en studerende meisjes levert weer het reeds bekende resultaat op: seksuele ervaring bij adolescente meisjes is een duidelijker negatief signaal voor psycho-sociale zelfbeoordelingen tijdens de volwassenheid, bij werkende (acht gebieden op de tien negatief in vergelijking met de niet-ervarenen) dan bij studerende meisjes (drie gebieden negatief). Met andere woorden: werkende adolescente meisjes die de grens niet leggen tussen seksuele intimiteit en coïtus hebben meer kans om vijftien jaar later te behoren tot de groep die zichzelf significant negatief evalueert op de meeste onderzochte psycho-sociale gebieden. Dit negatief resultaat geldt niet voor de beide jongensgroepen en veel minder voor de groep meisjes die tijdens de eerste fase van het onderzoek nog studeerden.

Discussie

De meest opvallende resultaten van deze follow-up studie zijn waarschijnlijk deze aangaande de verschillen tussen de geslachten, betreffende seksuele ervaring tijdens de adolescentie en latere psycho-sociale ontwikkelingen.

Het verband tussen seksuele activiteit tijdens de adolescentie en de latere psycho-sociale ontwikkelingen werd slechts zelden bestudeerd. Billy et al. (1988) poogden in de USA dit verband te onderzoeken, maar in deze studie bedraagt het follow-up interval slechts 2 jaar. Hun belangrijkste bevinding betreft het samengaan bij blanke mannen van vroeg premaritale coïtus met rapportering van negatieve schoolprestaties; bij blanke vrouwen vinden zij een negatief verband met de waarde die gehecht wordt met het naar school gaan, m.a.w. bij meisjes met ervaring komt schoolmoeheid meer voor.

De werkende meisjes blijken in onze studie een risico-groep, veel meer dan de subgroep meisjes die verder studeerden. Deze negatieve resultaten zijn naar alle waarschijnlijkheid nog gemilderd door de grote uitval van de werkende jongeren in de derde fase. De kans is nl. groot dat juist de "zwaksten" uit de proefgroep niet meer aan de derde fase deelnamen; indien dit wel het geval was, zouden we zeker nog negatievere resultaten bekomen hebben. De resultaten schijnen te suggereren dat studeren voor meisjes verbonden is met meer weerbaarheid en sterkte, zodat zij hun zwakkere sociaal culturele condities kunnen compenseren; studeren minimaliseert veel aspecten van sekse-verschillen. Met andere woorden verder studeren gaat hand in hand met humanisering, maar hierbij zij echter ook verwezen naar de belangrijke kritisch- relativiserende noot onder punt (5).

Het is belangrijk nogmaals te benadrukken dat van causale relaties tussen de ervaring met geslachtsgemeenschap tijdens de adolescentie en minder positieve zelf-evaluaties tijdens de jongvolwassenheid geen sprake is. Met andere woorden, wij kunnen hier niets zeggen over eventuele effecten van seksuele ervaring op het ontwikkelingsproces. Wel kunnen sommige interpretaties geformuleerd worden in relatie tot de bekomen resultaten. Bijvoorbeeld, in het geval van de werkende meisjes met seksuele ervaring, kan de vraag worden gesteld of hun kwetsbare situatie niet verbonden is met bepaalde verschillen in

attitude en persoonlijke ervaringen aangaande seksualiteit bij mannen en vrouwen; ook temperaments- en socio-culturele factoren kunnen een rol spelen in deze context en een invloed hebben tot in de volwassenheidsfase.

Daarom pogen wij de resultaten in een breder psycho-sociaal en cultureel-maatschappelijk tijds kader te plaatsen. De eerste fase van het onderzoek gebeurde in 1979. De vrijere morele doorbraak van 1968 is reeds ruim tien jaar achter de rug. Alhoewel er uiterlijk nog een vrij tolerant klimaat bestaat dat evenwaardig zou gelden voor beide seksen, zijn de familiaal-maatschappelijke normen in hun concrete toepassingen duidelijk restrictiever voor meisjes dan voor jongens. Ouders zullen zeker heel wat toleranter reageren op seksuele verkenningen van hun zoon dan van hun dochter. De kans bestaat dat de druk op de werkende meisjes nog groter is dan binnen de meer tolerante studerende groep die de dubbele moraal voor jongens en meisjes wellicht consequenter zal afkeuren. Er is bijgevolg een grote kans dat een meisje (en wellicht nog meer een werkend meisje) dat 15 jaar geleden seksuele relaties aanging door haar omgeving (ouders, leeftijdsgenoten, ...) beschouwd werd als iemand die fundamentele gezins- en cultuurnormen overschreed. Het overschrijden van een dergelijke familiaal-maatschappelijke basisnorm zonder dat hierdoor psycho-sociale schade wordt opgelopen vereist vanwege de persoon een grote persoonlijke sterkte en weerbaarheid. Het is duidelijk dat in onze maatschappij de werkende meisjes de meest kwetsbare groep vormen. Is men een jongen, of een studerend meisje, dan is de kans op maatschappelijke tolerantie en latere zelfstandigheid groter, ook als er zich relationele- of arbeidsproblemen zouden voordoen. Vanuit deze optiek is het wellicht verklaarbaar dat de normoverschrijdende werkende meisjes die tijdens de adolescentie blijken gaven van voldoende maatschappelijke en familiale weerstand, tijdens de volwassenheid meer kans hebben zich psycho-sociaal te kunnen handhaven. Met andere woorden het niet aanvaarden van de seksuele identiteit, samengaan met een kritische instelling tegenover de gangbare rolverwachtingen die maatschappelijk aan de vrouw worden gesteld, en het in opstand komen tegen de oudernormen, kunnen een uitdrukking zijn van een persoonlijkheidsinstelling; een vorm van persoonlijke veerkracht waardoor in de volwassenheidsfase levenssituaties efficiënter kunnen worden aangepakt. Dit zou een mogelijke verklaring kunnen zijn waarom het negatief signaal van de normoverschrijding tijdens de adolescentie door deze wellicht meer kritische, niet altijd akkoordgaande subgroep van werkende meisjes wordt gecompenseerd.

Bij de jongens is voor dit alles veel minder kans vermits zij in hun adolescentiefase in principe - gezien de grotere seksuele tolerantie - geen normoverschrijdend gedrag pleegden.

Het is bovendien goed mogelijk, en zelfs zeer waarschijnlijk, dat seksuele ervaringen in het huidige meer tolerant klimaat helemaal geen negatief signaal meer zouden zijn voor meisjes, zeker indien deze ervaringen voorkomen in een bepaalde vorm van affectieve stabiele partnerrelatie, waarbinnen het HIV-risico minimaal is. Wellicht zouden dan binnen 15 jaar andere ontwikkelingssignalen opduiken waarvan wij nu nog het bestaan niet kennen. Maar ook binnen een meer tolerant waardensysteem blijven er steeds grenzen die overschreden kunnen worden. Het is erg waarschijnlijk dat waardenoverschrijding meestal een moeilijker conditie is die veel persoonlijke sterkte vraagt om een positieve zelf-evaluatie te behouden tijdens zijn verdere leven.

Summary

Adolescents, 15 years later: Research into the relation between sexual norms and behaviour, and psycho-social development during adulthood.

Previous research revealed that nowadays youngsters adopt more liberal norms and have more experience regarding sexuality than some decades ago. In our follow-up study with more than 600 adolescents we found that youngsters who adopted a permissive attitude during adolescence, as young adults, 8 years later, had a greater chance of negative psycho-social self-evaluations than youngsters who adopted stricter norms and were less experienced during adolescence. In this article the question is put forward whether this negative prediction persists during adulthood (i.e. 15 years after adolescence). This is obviously the case but only for the group of early school-leaving girls. We discuss the findings in a psycho-social and socio-cultural framework.

Literatuur

- Billy, J., N. Landale, W. Grady, & D. Zimmerle (1988). Effects of Sexual Activity on Adolescent Social and Psychological Development. *Social Psychology Quarterly*, 51: 190-212.
- Blos, P. (1979). Modifications in the classical psychoanalytical model of adolescence. In: S.C. Feinstein, & P.L. Giovacchini (Eds.): *Adolescent psychiatry. Developmental and clinical studies* (Vol. VIII, pp. 6-25). The University of Chicago Press, Chicago.
- Geeraert, A. (1977). *Seksualiteit bij jongeren. Onderzoek over normen en gedragingen bij 18- en 21-jarigen in Vlaanderen*. De Nederlands Boekhandel, Antwerpen, Amsterdam.
- Geeraert, A. (1987). *Veranderende seksuele norm- en gedragspatronen bij adolescenten. Een representatieve survey bij 15- tot 19-jarigen in Vlaanderen*. C.B.G.S.-Monografie, 87/1.
- Graafsma, T.L.G. (1982). Individuatie en identiteit in de adolescentie. In H.A. Bosma, & T.L.G. Graafsma (Eds.), *De ontwikkeling van identiteit in de adolescentie* (pp. 16-32). Dekker & Van de Vegt, Nijmegen.
- Reiss, I.L. (1964a). The scaling of premarital sexual permissiveness. *The Marriage and Family Living*, 22: 188-198.
- Reiss, I.L. (1964b). *Premarital Sexual Standards in America*. New York: Mac Millan Comp., Inc. (reeds eerder in 1960 uitgegeven door the Free Press of Glencoe). Nederlandse vertaling : *Seksuele normen* (1971). Het Spectrum, Utrecht, Antwerpen.
- Van Hove, E., N. Knops, S. Nieuwinckel, & E. Poppe (1989). *Jongeren en Aids. Een onderzoek in opdracht van het staatssecretariaat voor Volksgezondheid*. Eindrapport. UIA, Departement Politieke en Sociale Wetenschappen, Antwerpen.
- Verhofstadt-Denève, L. (1984). Seksualiteit bij ongehuwde adolescenten. Permissiviteit en ervaring in heteroseksuele partnerrelaties. In W. Vandereycken, & G. Lambrechts (Eds.), *Seksualiteit en identiteit bij pubers en adolescenten* (pp.31-82). Leuven: Leuvense cahiers voor sexologie. Acco, Leuven.
- Verhofstadt-Denève, L. (1991). *Adolescentiepsychologie*. Garant, Leuven, Apeldoorn.
- Verhofstadt-Denève, L., M. Schittekatte, & C. Braet (1990). Van Adolescentie naar jonge volwassenheid. Een follow-up onderzoek vanuit een dialectische visie. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 45: 259-269.
- Verhofstadt-Denève, L., & M. Schittekatte (1992). Seksuele Normen en Gedragingen van Adolescenten in relatie tot de Psycho-sociale Ontwikkeling in de jonge volwassenheid. *Handboek Leerlingbegeleiding. Ontwikkelingsbegeleiding*, Afl. 5, april, 3/1 - 3/20.
- Verhofstadt-Denève, L., & M. Schittekatte (1993). Sexual Standards and Behavior During Adolescence and Psychosocial Development in Young Adulthood. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 6: 113-136.
- Verhofstadt-Denève, L. & M. Schittekatte (1996). Adolescents have become adults. A 15-year Follow-up. In Verhofstadt-Denève, L., Kienhorst, I. & Braet, C. (Eds.). *Conflict and Development in Adolescence* (pp.47-60). DSWO Press, University of Leiden, Leiden.
- Vogels, T., & R. Van der Vliet (1990). *Jeugd en Seks. Gedrag en gezondheidsrisico's bij scholieren*. SDU, 's Gravenhage.